

ԵՐԵՎԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Դիաննա Միրիջանյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ dianamirijanyan@gmail.com

Արսեն Հարությունյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Մ. Մաշտոցի անվան հին ծեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ-Մատենադարան
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ ars.vimagraget@gmail.com

Դավիթ Դավթյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայցորդ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ dhavtyan@gmail.com

Ավետիս Գրիգորյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայցորդ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ grigoryan.avetis.9@gmail.com

Աստղիկ Բաբաջանյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ babajanyanastghik@yahoo.com
Հոդվածը ներկայացվել է 02.12.2022, գրախոսվել է 05.12.2022, ընդունվել է տպագրության 12.12.2022
DOI: 10.53548/0320-8117-2022.3-323

Ներածություն

Հայաստանի պատմության տարբեր շրջափուլերում մեր երկիրը մշտապես քաղաքական, առևտրատնտեսական և մշակութային կապեր ու հարաբերություններ է ունեցել հարևան Իրանի հետ: Բացառություն չէ նաև Երևան քաղաքը, որի ճարտարապետական դիմագծի ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն թողեցին իրանական ճարտարապետությունն ու շինարվեստը, որոնք ցայտուն կերպով դրսևորվեցին դեռևս իլխանության շրջանում, ապա և՛ ուշ միջնադարում, երբ քաղաքը դարձավ Սեֆյան տերության Երևանի կուսակալության վարչական կենտրոնը: Այդ շրջանում, պարսից խաների օրոք, Երևանի հոգևոր-մշակութային և աշխարհիկ շենքերից զատ, կառուցվեցին Երևանի բերդը, մի շարք մզկիթներ, շուկա-հրապարակներ, իջևանատներ, բաղնիքներ, ինժեներական կառույցներ, որոնց վերաբերյալ հարուստ տեղեկություններ են պահպանվել հայ և օտարազգի պատմիչների ու ճանապարհորդների

հորդների աշխատություններում¹: Սույն հոդվածը պատմական սկզբնաղբյուրների, ճարտարապետական և ինժեներական կառույցների, իրանական շինարվեստի նմուշների քննությամբ ներկայացնում է պարսից տիրապետության օրոք Երևանի քաղաքաշինության ընդհանուր նկարագիրը:

Երևանը պարսկական տիրապետության շրջանում (1502-1827 թթ.)

XVI դարասկզբին (1502 թ.) Իրանի Սեֆյան հարստության հիմնադիր շահ Իսմայիլը (1501-1524 թթ.), Հայաստանի արևելյան երկրամասերի հետ միասին, թուրքմենական ակ-կոյունլու տիրակալներից նվաճեց նաև Երևան քաղաքը²: Իբրև սահմանային մեծ բեկլարբեկության կենտրոն՝ Երևանը շահ Իսմայիլի օրոք ձեռք բերեց ռազմական և վարչական մեծ նշանակություն³: XVI-XVII դդ. Սեֆյան Իրանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների ընթացքում Երևանն իր շրջակայքով մշտական կռվախնձոր էր այդ երկու տերությունների միջև և ենթարկվում էր շարունակական ավերածությունների⁴:

1639 թ. կնքված Կասրե Շիրինի հաշտությամբ հաստատվեց երկարատև խաղաղություն⁵: Երևանը դարձավ Սեֆյան տերության Չոխսուր-Սաադի (Երևանի) կուսակալության կենտրոնը⁶, որը կառավարում էր սարդարը⁷: Այդ վիճակը շարունակվեց մինչև 1747 թ.:

XVII դարում Երևանի խանությունը զբաղեցնում էր Արևմտյան Արփաչայից (այժմ՝ Ախուրյան) մինչև Աղմաղանի (այժմ՝ Գեղամա) լեռները և Հայկական Պար լեռնաշղթայից (որը 1639 թ. կազմում էր թուրք-պարսկական սահմանը) մինչև Փամբակի լեռնաշղթան ու Արագածի հյուսիսային ստորոտներն ընկած տարածքները⁸:

Խաղաղության շրջանը նպաստեց երկրի տնտեսության աստիճանական վերականգնմանը, մասնավորաբար՝ քաղաքաշինության զարգացմանը: Երևանում կառուցվում են մի շարք հոգևոր-մշակութային և հասարակական նշանակության շինություններ, ջրանցքներ, վերակառուցվում է Երևանի բերդը:

¹ Մանրամասն տե՛ս Շահագիզ 2003, 131-134, 158-161, 169, 171-174, Հակոբյան 1971, 366-376, Բաբայան, Ժամկոչյան 2015, 12-13, 18-26, Զուլայան 1990, 139-140, 147, 167-168: Երևանի հիշատակության մասին պատմիչների վկայությունները տե՛ս Յակոբեան 2019, 97-99: ش. نایب‌سوه (زی‌ایپ) ۲۰۰۶:

² Հայոց պատմություն 2014, 597, Հակոբյան 1971, 7-9:

³ Հայոց պատմություն 2014, 625, Հակոբյան 1971, 137-140:

⁴ Հայոց պատմություն 2014, 597-604, Հակոբյան 1971, 10-16, 23-37, Զաքարիա Քանաթեղի 2015, 13:

⁵ Հայոց պատմություն 2014, 605-606, Հակոբյան 1971, 40-52:

⁶ Հայոց պատմություն 2010, 87, Myxammad-Paфи 1991, 21-25:

⁷ Երևանի բեկլարբեկությունը, լինելով սահմանային, նրա խանը օժտված էր ավելի մեծ իրավունքներով և հաճախ ստանում էր բեյլերբեյ տիտղոսը ու ստանձնում մի քանի խանությունների զորքերի ընդհանուր հրամանատարի՝ սարդարի (=զորահրամանատարի) պարտականությունները:

⁸ Այսինքն՝ մոտավորապես այն տարածքը, որ ուներ XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբներին: Տե՛ս Հակոբյան 1971, 142:

XVII դ. երկրորդ կեսին և XVIII դ. սկզբներին Երևանի խանությունը Սեֆյան տերության եկամտաբեր երկրամասերից մեկն էր, որտեղ բավական զարգացած էին առևտուրն ու արհեստագործությունը: Երևանի կիսանկախ խանը հարևանների հետ ինքնուրույն բանակցություններ վարելու իրավունք և դրամահատության արտոնություն ուներ:

Երևանի համար մեծ պատուհաս դարձած 1679 թ. ավերիչ երկրաշարժի հետևանքով քանդվեցին քաղաքի գրեթե բոլոր կառույցները, այդ թվում՝ նշանավոր ամրոցը, և խափանվեցին մեծ ջրանցքները: Սակայն հետագա տարիներին դրանք մեծ թափով վերականգնվեցին: Երևան եկան նշանավոր արվեստագետներ՝ նպաստելով արվեստի ու մշակույթի զարգացմանը:

XVIII դարասկզբին Պարսկաստանում սկիզբ առած անկայուն վիճակը թուրքական նոր արշավանքի պատճառ դարձավ: 1724 թ. Երևանի և շրջակա գյուղերի բնակիչները ավելի քան 3 ամիս դիմակայեցին թուրքական մեծաքանակ բանակին, և պաշարվածները միայն պարենի ու զինամթերքի սպառման հետևանքով անձնատուր եղան: Երևանի հերոսական պաշտպանությունը 1720-ական թթ. հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր դրվագներից է⁹: Պարսկա-թուրքական նոր պատերազմներն ընդհատումներով շարունակվեցին մինչև 1736 թ., երբ Նադիր շահն (1688-1747 թթ.) իր հաղթական արշավանքով դաժան պարտության մատնեց օսմանյան բանակին և Օսմանյան Թուրքիային հարկադրեց հաշտություն խնդրելու՝ հրաժարվելով իր նվաճումներից¹⁰:

Մինչև Նադիր շահի մահը Երևանի բեկլարբեկությունը՝ իբրև սահմանամերձ կուսակալություն, կառավարվում էր զինվորական նահանգապետների միջոցով: Այդ ընթացքում Երևանի ներքին գործերի տնօրինման մեջ մեծ իրավունքներ ստացան մելիքներ Մկրտումն ու Հակոբջանը¹¹:

XVIII դ. կեսին, Պարսկաստանի կենտրոնական իշխանության թուլացման պայմաններում, Երևանի խանությունը չկարողացավ պահպանել իր անկախությունը: Երևանի խանը, քոչվոր ցեղերի դեմ պայքարելու համար Վրաստանից ստացված օգնության դիմաց, հարկատու դարձավ վրաց Հերակլ II թագավորին: Վրաստանն ամրապնդեց իր ռազմաքաղաքական ներկայությունը Արևելյան Հայաստանում մինչև 1790-ական թթ.: Երևանի խաների՝ հարկերից ժամանակ առ ժամանակ հրաժարվելու պատճառով Հերակլ II-ի ձեռնարկած պատժիչ արշավանքների հետևանքով Երևանի

⁹ Աբրահամ Երեանցի 1977, 26, Հայոց պատմություն 2010, 40-42, Հակոբյան 1971, 78-95, Եղիազարյան 2022, 55-75:

¹⁰ Հայոց պատմություն 2010, 52-53:

¹¹ Հայոց պատմություն 2010, 58-59:

խանության գավառները հերթական անգամ ավերվեցին, իսկ մեծաթիվ բնակչությունը բռնագաղթվեց Վրաստան¹²:

Մինչև XVIII դ. վերջը Պարսկաստանի քաղաքական մասնատման ու կենտրոնական իշխանության վերացման պայմաններում Երևանի խանության տարածքում սկիզբ առած ասպատակություններն ու ռազմական գործողությունները, ինչպես նաև շարունակվող տնտեսական քայքայումը հայ բնակչության արտագաղթի պատճառ դարձան:

XVIII դարավերջին և XIX դարասկզբին տարածաշրջանի քաղաքական կյանք մտած Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև պատերազմների¹³ հետևանքով 1828 թ. կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրով Երևանի և Նախիջևանի խանություններն անցան Ռուսաստանին, իսկ Երևանը դարձավ Հայկական մարզի կենտրոնը: Այդ շրջանում քաղաքն ուներ մոտ 15 հազար բնակչություն, այստեղ էին կենտրոնացած խանության վարչական մարմիններն ու զորքերի մեծ մասը: Երևանը կառավարում էր ոստիկանապետը, որն զբաղվում էր քաղաքի կարգուկանոնով և տուրքերի հավաքմամբ:

Շինարարական վերելքը ուշմիջնադարյան Երևանում՝ ըստ գրավոր աղբյուրների

Հայաստանում պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանի պատմության լուսաբանման լավագույն սկզբնաղբյուրն Առաքել Դավրիժեցու պատմագիրքն է, որի ԻԴ (24) գլխում տեղեկություններ են հաղորդվում մեր երկրորդ Լուսավորիչ Մովսես Տաթևացի վարդապետի (հետագայում կաթողիկոս՝ 1629-1633 թթ.) քարոզչության, Երևանի Կաթողիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցում սպասավորելու և տեղապահ-կառավարիչ Ամիրգունա խանի (1604-1625 թթ.) առաջարկով Երևանի Ս. Անանիա առաքյալի անապատում (ներկայիս Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին) հաստատվելու, այն բարեկարգելու, վանական և ուսումնական կենտրոն դարձնելու վերաբերյալ. *«Տեսանես զայս եկեղեցիս, որ ամայի կայ. արդ, լո՛ւր ինձ, և մի՛ գնար յայլ աշխարհ, այլ արա՛ զսա քեզ բնակութիւն և դադարես՝ աստէն...»*¹⁴:

Երևանի հյուսիսային այգիներում գտնվող ավերակ ու անմարդաբնակ անապատն Ամիրգունա խանի ցուցմամբ և Մովսես Տաթևացու ջանքերով դառնում է քաղաքի հոգևոր և գրչական կյանքի երևելի կենտրոններից մեկը: Հաստատվելով Երևանի Ս. Անանիա առաքյալի անապատում՝ Մովսես Տա-

¹² Հայոց պատմություն 2010, 70, 88:

¹³ Ռուս-պարսկական երկու պատերազմների (1804-1813 թթ. և 1826-1828 թթ.) ժամանակ ռուսական զորքերը 3 անգամ պաշարել են Երևանի բերդը: 1804 թ. գեներալ Պավել Յիցիանովի և 1808 թ. գեներալ Իվան Գուդովիչի գլխավորությամբ արշավանքները Երևան արդյունք չեն տվել: 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին ռուսական զորքը՝ Իվան Պասկևիչի հրամանատարությամբ կարողացավ գրավել Երևանի բերդը, որով էլ ավարտվեց Պարսկական տիրապետությունը Երևանում:

¹⁴ Առաքել Դավրիժեցի 1990, 245:

թևացին այստեղ նաև գրչության դպրոց է հիմնում, որտեղ ձեռագրեր են ընդօրինակվում: Ուշագրավ է նրա աշակերտներից Եսայի սրկ. Կարճավանեցու՝ 1625 թ. անապատում ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում Ամիրգունա խանին ուղղված բնութագրականը. «Եւ ապա բազում աշակերտաք գնացեալ Այրարատեանն գաւառ (Մովսէս Տաթևացին – Ա.Հ.), որ եւ անդ տիրեալ էր իշխան ոմն ազգաւ պարսիկ՝ Ամիրգունայ անուն կոչեցեալ քաջ եւ արի, հմուտ ի պատերազմ, մինչ զի յահէ նորայ սարսէին ազգն իսմաէլական, որ չկայր նման նմայ: Թէպէտ կրօնիք այլազգի էր, սակայն բարեպաշտ եւ յերկիւղած էր եւ քրիստոնէասէր, մինչ զի հանդիպել սրբոյս անդ, յոյժ փափաքանաւք ընկալեալ եւ բազում սիրելիութիւնս ցուցեալ եւ տուեալ տեղի մի, որ կոչի Անանիայ առաքեալ, գեղեցիկ եւ վայելուչ ի մէջ այգաստանեաց»¹⁵:

Ամիրգունա խանին իբրև «...այր քաջ և սրտապինդ և արի ի պատերազմունս, անահ և աներկիւղ, շէնարար և սիրող քրիստոնէից...»¹⁶ բառերով է բնութագրում նաև Զաքարիա սրկ. Քանաքեոցին, որը հատկանշում է խանի վերաբերմունքը քրիստոնյաների նկատմամբ. «...սիրեաց ազգս հայոց և միշտ գնայր ի տունս քրիստոնէից, ուրէր և ըմպէր ընդ նոսա»¹⁷: Նրա օրոք քաղաքում մեծապես զարգացել է նաև այգեգործությունը, ի մասնավորի՝ խաղողագործությունը, որը նույն տեմպերով շարունակվել է նաև XVII դարավերջին՝ Զալ խանի օրոք¹⁸: Երևանում շինարարական զգալի աշխատանքներ են կատարվել ոչ միայն Ամիրգունա և Զալ խաների, այլև Խոսրով, Հուսէին-Ալի և մի քանի այլ խաների ժամանակ¹⁹:

Պարսից տիրապետության շրջանում Երևանում իրականացված շինարարական աշխատանքների մասին են վկայում նաև վիմագրերը: Ի դեպ, դրանցից մեկը՝ պահպանված Երևանի Կաթողիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային պատին (նկ. 1), վկայում է դեռևս պարսից շահ Աբաս Ա-ի (1587-1629 թթ.) թագավորության, Ամիրգունա խանի իշխանության, Մելքիսեթի կաթողիկոսության և տեր Համազասպի եպիսկոպոսության (Երևանի և Հավուց թառի առաջնորդի) շրջանում՝ 1609 թ., Թեզագուլենց տոհմից ոմն Գրիգորի և իր կողակից պարոն (տիկին իմաստով) Խաթունի միջոցներով ի հիմանց ժամատուն կառուցելու մասին, որի դիմաց սուրբ տաճարի սպասավորներից երկու ժամ-պատարագ են ստացել. «Ի թ(ա)գ(աւո)րոյթ(ւ)նն շահ Ապագին, իշխանութի(ւն) Ամիրգոն(ա) խանին... ես՝ Գրիգորս, որդի Թէզագուլենց Մարգարին եւ ամուսին իմ պ(ա)րոն Խաթուն, միաբանեցաք եւ շի-

¹⁵ Հակոբյան, Հովհաննիսյան 1978, 178-179: Տե՛ս նաև Հարությունյան 2020ա, 100:

¹⁶ Զաքարիա Քանաքեոցի 2015, 64:

¹⁷ Զաքարիա Քանաքեոցի 2015, 64:

¹⁸ Հակոբյան 1971, 442:

¹⁹ Հակոբյան 1971, 446-447:

նեցաք ժամարունս ի հիմանց...»²⁰: Վիմագրի վերջում գրիչը թողել է նաև իր ստորագրությունը՝ «Յակոբ գրիչս յ(հ)շ(եցէք)»²¹:

Հայ իրականության մեջ մշակութային վերազարթոնքի համար համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում հատկապես Հայաստանի 1639 թ. բաժանումից հետո: Կարելի է արձանագրել, որ Հայաստանի արևելյան՝ պարսկական տիրապետությանն անցած հատվածում XVII դ. երկրորդ կեսից բուռն զարգացում են ապրում մշակութային կյանքն ու եկեղեցաշինությունը: Պարսից Աբաս Բ (1642-1666 թթ.) և Սոլեյման Բ (1666-1694 թթ.) շահերի հրովարտականքը ժամանակի պատմության լուսաբանման համար աղբյուրագիտական մեծ արժեք ունեն: Արարատյան դաշտի, Նախիջևանի և հարակից այլ բնակավայրերի եկեղեցաշինությունը կյանքի է կոչվել հիմնականում շահական հրովարտականքի արտոնությամբ: Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող 1661 թվակիր հրովարտականքից մեկում Աբաս Բ շահը հայաբնակ շրջանների իշխանություններին կարգադրում է հայ բնակչությանը չխոչընդոտել եկեղեցիների ավելի բարձր կառուցման ու նորոգման հարցում. «...թող այսուհետև վերոհիշյալ եկեղեցիների պատճառով, որոնք ավելի ընդարձակ կամ այլ կերպ կառուցված կլինեն, վերոհիշյալ հայերին անօրինական պահանջներ չներկայացնեն: Ընդհանրապես չպետք է նրանց նեղեն, այլ պետք է թողնեն, որպեսզի հանգիստ զբաղվեն հաղթական պետության հարապնմանն ուղղված աղոթքներով: Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն ու ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն: Գրվեց 1071 թ. (1661) օրինյալ Ռամազան ամսին»²²:

Ինչպես հրովարտականքի, այնպես էլ ժամանակամերձ ձեռագիր հիշատակարանների ու վիմական արձանագրությունների հիմամբ որոշակի է դառնում պարսից գահակալների օրոք Երևանի մինչերկրաշարժյան և հետերկրաշարժյան (1679 թ.) հուշարձանների նորոգման և ի հիմանց կառուցման ժամանակագրությունը: Երևանի Կաթողիկե Ս. Աստվածածնի եռանավ սրահ, Երկուերեսնի - Ս. Պողոս-Պետրոս, Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցի, Գեթսեմանի մատուռ (Ս. Հարություն), Կոնդի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ, Զորագյուղի անապատի հուշարձանախումբ, Նորագավիթի Ս. Գևորգ, Քանաքեռի Ս. Հակոբ, Ս. Աստվածածին, Նորքի Ս. Ստեփանոս, Ս. Սիմեոն Ծերունի, Ս. Աստվածածին - ահա եկեղեցիների այն հիմնական խումբը, որոնք նորոգվեցին կամ վերակառուցվեցին Արարատյան երկրում պարսկական տիրապետության հաստատումից հետո: Սրա առհավատչյան նաև Նորքի՝ Գետառի վրա կառուցված միաթռիչք կամրջի արևմտյան պատին՝

²⁰ Ղաֆադարյան 1975, 139:

²¹ Ղաֆադարյան 1975, 139:

²² Կոստիկյան 2005, 43-44:

կամարակապ քիվի ողջ երկայնքով պահպանված երկտող արձանագրությունն է (նկ. 2), որտեղ վկայված են ոչ միայն կառուցման ժամանակը, նախաձեռնող Հովհաննես վարդապետի ու նրա հարազատների, այլև երկրի աշխարհական ու հոգևոր իշխանավորների անունները. «Շինեցաւ սա (կամուրջը – Ա.Հ.) ի թ(ա)գ(աւո)ր(ու)թե(ա)ն պարսից երկրի շահ Ապագին եւ իշխ(ա)ն(ու)թե(ա)ն երկրիս Ապագ Ղուլի խանին եւ հ(ա)յր(ա)պ(ե)տ(ու)թե(ա)ն հայոց տ(եառ)ն Յակոբայ սրբազան կ(ա)թ(ո)ղ(ի)կ(ո)սի... ի թվ(ին) ՌՃԺԳ. (1664)»²³:

Հովհաննես վարդապետի անունը փակագրված է նաև կամրջի արևելյան պատին. «Յովհաննէս վարդապետ»²⁴, իսկ փակագիրն ամբողջացնող քարը ներկայումս գտնվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում (գծ.):

Գծ. Հովհաննես վարդապետի անվան փակագիրը
(գրչ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2022 թ.)

Նշենք նաև, որ կամրջի կառուցման թվականը վկայված է նաև արևմտյան պատի աջակողմյան հատվածում, որտեղ հիշատակված է նաև արձանագրության գրչի՝ Կիրակոսի անունը. «Թվ(ին) ՌՃԺԳ. (1664), զԿիրակոս գր(ո)ղ գրի կամուրջիս, (յի)շել աղաչեմ»²⁵:

Վիմագրական ու մատենագրական բերված օրինակներն ինքնին պարզում են պարսից տիրապետության օրոք Երևանում և շրջակայքում իրականացված շինարարական աշխատանքների ընդհանուր նկարագիրը, որոնք վկայում են հարևան երկրի մշակութաին և ինչ-որ տեղ նաև հայապահպան քաղաքականության մասին:

Երևանի պարսկական հուշարձանները

Հայաստանում պարսկական տիրապետության շրջանում (XVII-XIX դդ.), ի մասնավորի՝ Երևանի խանության տարիներին (1747-1828 թթ.), Երևանում կառուցվել և վերակառուցվել են բազմաթիվ շինություններ, որոնք կազմում են մեր մայրաքաղաքի պատմության անքակտելի մասը: Երևանի պարսկական պաշտամունքային և աշխարհիկ շինությունները կոչված էին բավարա-

²³ Շահագիզ 2003, 213, Հարությունյան 1960, 121, Ղաֆադարյան 1975, 167:

²⁴ Շահագիզ 2003, 213, Հարությունյան 1960, 122, Ղաֆադարյան 1975, 168:

²⁵ Շահագիզ 2003, 213, Ղաֆադարյան 1975, 168:

րելու վերնախավի պահանջմունքները և արտացոլում էին նրանց կենցաղավարության առանձնահատկությունները: Դրանցից քչերն են այսօր պահպանվել, մեծ մասամբ մեզ են հասել տեղագրական աշխատությունների միջոցով:

Երևանի բերդը հայտնի էր իր անառիկությամբ (նկ. 3): Թուրք-պարսկական ռազմական գործողությունների ընթացքում այն ձեռքից ձեռք էր անցնում՝ ավերվում և փոխնիփոխ հիմնակառուցվում՝ դառնալով մերթ մեկի, մերթ մյուսի ռազմական հենակետը: 1639 թ. ստեղծված խաղաղության պայմաններում, երբ Երևանը համանուն խանության վարչական կենտրոնն էր, բերդը դառնում է սարդարի նստավայրը: 1679 թ. ավերիչ երկրաշարժից հետո կրկին վերակառուցվում է Ջալ խանի կողմից: Բերդի պատմության հիշարժան դրվագներից է 1724 թ. երեքամյա պաշարումը օսմանյան թուրքերի կողմից: Երկար պաշարումից հյուծված պարսիկ կառավարիչները ստիպված այն հանձնել են հայոց Աստվածատուր Ա Համադանցի կաթողիկոսի միջնորդությամբ²⁶: 1735-1827 թթ. բերդը վերստին խանի նստավայրն էր, որտեղ վերջին՝ Հուսեյն Ղուլի խանի օրոք կառուցվեցին շքեղ պալատը, մզկիթը բաղնիքները, վառոդարանը և այլ նշանակության շենքեր: Ուշագրավ են Ծարդենի նկարագրությունները բերդի վերաբերյալ. «...նմանվում է մի փոքրիկ քաղաքի, որտեղ ապրում են ծագումով պարսիկ կառավարիչն ու 2000-անոց կայազորը: Հայերը բերդում միայն խանութներ ունեն, որտեղ գերեկները զբաղվում են առևտրով, իսկ երեկոյան վերադառնում տուն»²⁷:

Երևանի բերդն ունեցել է քառանկյուն հատակագիծ և զբաղեցրել 7 հա տարածք (նկ. 3): Արևմտյան կողմից պաշտպանված է եղել Հրազդանի ձորով: Այդ մասը եղել է հողաձածկ և ծառայել բերդապաշտպան հրանոթների համար: Մյուս երեք կողմերից շրջապատված է եղել *ադամնավոր պարիսպներով*²⁸՝ հում աղյուսով շարված 50-60 կիսակլոր բուրգերով: Առաջին պարսպաշարը կառուցվել է 1583 թ.՝ Ֆահրադ փաշայի կողմից, իսկ երկրորդը՝ 1603 թ. շահ Աբասի կողմից: Հաստ և բարձր պարիսպներն ունեցել են որմնախորշեր, որոնք հարմարեցրած են եղել հրետանու ու հրացանակիրների պաշտպանությանը: Պարիսպները շրջապատված են եղել լայն ու խոր խրամներով, որոնք վտանգի ու հարձակումների ժամանակ լցվել են ջրով: Բերդն ունեցել է երկու մեծ ու ամրակուռ դարպասներ՝ երկաթե ամուր դռներով ու փականներով: Երկու դարպասներն ունեցել են հատուկ պահակախմբեր, որոնցից առաջինը՝ «Բաբը-Շիրվան»-ը, գտնվել է հյուսիսային կողմում, իսկ երկրորդը՝ «Թավրեզ-Ղափուս»-ը, հարավային կողմում: Բացի երկու հիմնա-

²⁶ Եղիազարյան 2022, 55-75:

²⁷ Шарден 1902, 242.

կան դարպասներից, բերդն ունեցել է գաղտնուղի, որը դուրս է եկել դեպի Հրազդան գետը²⁸:

Երևանի բերդը սոսկ պաշտպանական կառույց չէր: Պատերից ներս տարածվում էր մի ամբողջ թաղամաս, որը ներառում էր խանի ապարանքը, երկու մզկիթ, բաղնիք, պահեստներ, զինանոցներ, կրպակներ, խանութներ, բնակելի տներ, այլ շինություններ, որոնց թվում՝ հայկական Ս. Գևորգ եկեղեցու ավերակները: Արդեն XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբներին բերդում մշտաբնակ քաղաքացիներ չեն եղել, ամբողջությամբ ծառայել է հարեմին ու կայազորին²⁹:

Բերդի տպավորիչ շինություններից է եղել պարսկական ճարտարապետական ոճով կառուցված *սարդարի պալատը*: Այն եղել է քառանկյուն և ընդարձակ շինություն՝ բաղկացած երկու մասից՝ բուն պալատից և հարեմի բաժնից: Վերջինս ունեցել է երկհարկ և եռահարկ սենյակներ ու միջանցքներ: Հետագայում, երբ ռուսները գրավել են Երևանը, այդ ընդարձակ պալատը վերանորոգվել և վերածվել է հիվանդանոցի:

Հիշատակության է արժանի պալատի *հայելապատ հանդիսասրահը* (Շուշաբանդ-այվանը), որտեղ Երևանի սարդարը սովորաբար անցկացրել է իր ազատ ժամանակը (նկ. 4): Սրահը հայելապատ է կոչվել, որովհետև դրա քիվերը ծածկված են եղել գույնզգույն հայելիներով, որոնք անդրադարձրել են լույսը տարբեր հարթությունների վրա՝ ստեղծելով գունախաղ: Առաստաղը զարդարված է եղել գույնզգույն ծաղիկների որմնանկարներով, իսկ դահլիճի պատերին փակցված են եղել ութ պատկեր, այդ թվում՝ Հուսեյն Ղուլի խանը, Ֆաթի-Ալի շահը և այլք:

Սարդարի պալատի մասն է կազմել *բաղնիքը*, որն ամբողջովին կառուցված է եղել մարմարից՝ զարդարված պարսկական զարդամոտիվներով: Բաղնիքին կից եղել է ջրավազան, որը ծառայել է ամառը լոգանք ընդունելու համար: Թե՛ բաղնիքը, թե՛ ջրավազանը քանդվել են 1830 թ.: Խանի պալատից 450 մ հեռու գտնվել է *քարավանատունը*: Շենքը եղել է քառակուսի՝ բաղկացած երեք խոշոր և վաթսուն փոքր սենյակներից: Ունեցել է ընդարձակ գոմեր և մեծ խանութներ: Շենքի դիմաց գտնվել է հրապարակը՝ շրջապատված մթերային խանութներով, իսկ կողքին՝ մի մզկիթ և երկու սրճարան: Բերդն ունեցել է նաև փոքրիկ շուկա, որի շուրջը տարածվել են փոքր կրպակները:

²⁸ Ղաֆադարյան 1975, 98:

²⁹ Բերդի տարածքը ներկայումս բաժանված է Երևանի Արարատ կոնյակի, գինու և օղու գործարանի, Գլենդել Հիլզ բնակելի թաղամասի ու Մայրաքաղաքային գործարանի միջև:

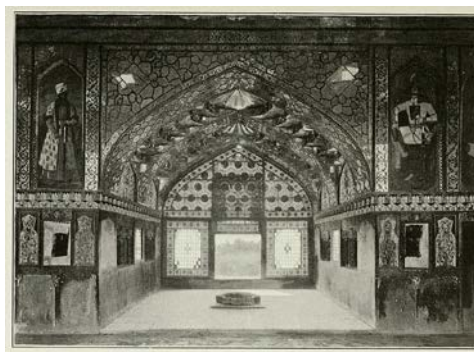
Նկ. 1. Շահ Աբաս Ա-ի օրոք Երևանի Կաթողիկե եկեղեցուն կից ժամատան կառուցման վիմագիրը, 1609 թ., Հակոբ գրիչ (լսնկ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2019 թ.)

Նկ. 2. Նորքի ուշմիջնադարյան կամուրջը. կամարակապ քիվին՝ շինարարական արձանագրությունը, 1664 թ. (լսնկ.՝ Ն. Երանյանի, 2020 թ.)

Նկ. 3. Երևանի բերդը. ընդհանուր տեսարան (արտատպված Շահագիզ 2003 գրքից, էջ 145)

Նկ. 4. Հատված Սարդարի պալատի հայելապատ դահլիճից (արտատպված Շահագիզ 2003 գրքից, էջ 188)

Նկ. 5. Հաջի Նովրուզի մզկիթի մուտքը (արտատպված Շահագիզ 2003 գրքից, էջ 200)

Նկ. 6ա. Կոնդի (Թափաբաշի) մզկիթը (արտատպված Շահագիզ 2003 գրքից, էջ 202)

Նկ. 6բ. Կոնդի (Թափաբաշի) մզկիթը մեր օրերում (լսնկ.՝ Դ.Դավթյանի, 2013 թ.)

Նկ. 7ա. Կապույտ մզկիթը 1929 թ. (արտատպված Շահազիզ 2003 գրքից, էջ 200)

Նկ. 7բ. Կապույտ մզկիթը մեր օրերում (լսնկ.՝ Ա. Բաբաջանյանի, 2014 թ.)

Նկ. 8. Երևանի մուսուլմանական դամբարանի շքադրուսները (արտատպված Kalantaryan et al. 2009 գրքից, աղ. LXX/2)

Երևանի մզկիթներից շատերն ավերվեցին 1679 թ. հզոր երկրաշարժի հետևանքով: Հստակ չէ, թե մինչ երկրաշարժը քանի մզկիթ է եղել Երևանում: Արդեն XIX դ. ուսումնասիրողները թվարկում են ութ մզկիթ, որոնցից երկուսը բերդի տարածքում, վեցը՝ քաղաքում³⁰: 1931 թ. դրությամբ Երվանդ Շահազիզը նշում է վեց մզկիթ՝ չներառելով Կոնդինը³¹: Բազմաթիվ այլ աղբյուրների քննությամբ պարզվում է, որ XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբներին Երևանում գործում էր յոթ մզկիթ, առկա էին ևս երկու չգործող մզկիթներ³²:

Աբաս Միրզայի կամ Սարդարի մզկիթը գտնվում էր Երևանի բերդի տարածքում, որից այժմ ոչինչ չի պահպանվել: Մզկիթը կառուցվել է Երևանի վերջին սարդար Հուսեին Ղուլի խանի կողմից՝ որպես պալատական գլխավոր մզկիթ և անվանակոչվել պարսից թագաժառանգի՝ շահ Ֆաթի-Ալի Ղաջարի որդու՝ Աբաս Միրզայի պատվին: XIX դ. առաջին կեսին՝ ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո, մզկիթը վեր է ածվել զինանոցի, ապա լքվել է և աստիճանաբար ավերվել: Կառուցված էր թրձած աղյուսով, գմբեթը և ճակատը երեսպատված էին կապույտ և կանաչ խճանկար սալիկներով:

Զալ խանի մզկիթը գտնվում էր Շահար թաղամասում՝ այժմյան Նկարիչների միության շենքի տեղում: Զալ խանի մզկիթը կառուցվել է 1687 թ. Դիվ սուլթան մզկիթի տեղում, որն ավերվել էր երկրաշարժից³³: Ըստ ականատեսների՝ ուներ պարսպապատ բակ՝ շատրվանով և գեղեցիկ այգիով³⁴: Զալ խանի մզկիթը չունեւ մինարե, գմբեթը երեսպատված էր ջրաղյուսներով ձևավորված գեղեցիկ զարդապատկերներով: Մզկիթի շենքը վերջնականորեն քանդվել է 1958 թ.³⁵:

Հաջի Նովրուզ Ալի բեկի մզկիթը գտնվում էր այժմյան Վերնիսաժի մոտ (նկ. 5): Թեև պահպանվել էր մինչև XX դ. 60-ական թթ., սակայն կառույցի մասին տեղեկությունները խիստ սուղ են: Այն դասվում էր Շահարի մզկիթների թվին: Կառուցվել է երկրաշարժից հետո և իր հատակագծով նման էր Զալ խանի մզկիթին³⁶:

Դեմիրբուլաղի Հաջի Իմամ Վերդի մզկիթը, որը հայտնի էր նաև «Քյոոփուղուլաղ մզկիթ» անունով, ժամանակին տեղակայված էր «Ռոսիա» կինոթատրոնի հանդիպակաց մայթին: Թեև հիշատակվում է XIX դ. առաջին կե-

³⁰ Հակոբյան 1971, 366:

³¹ Շահազիզ 2003, 165:

³² Պետրոսյան 2018, 179:

³³ Հարությունյան 2021, 56:

³⁴ Պետրոսյան 2018, 187:

³⁵ Ի տարբերություն մզկիթի անմիջական հարևանությամբ գտնվող Պողոս-Պետրոս եկեղեցու, որն ավերվեց 1931 թ.՝ մզկիթը կանգուն էր մինչև 1950-ական թթ.: Դրա հիմքի վրա Ռ. Իսրայելյանը կառուցեց Նկարիչների միության շենքի դահլիճը:

³⁶ Շահազիզ 2003, 202:

սից, սակայն լուսանկարներում պահպանված իր արտաքին տեսքը ստացել է 1909 թ. վերակառուցումից հետո³⁷: Մզկիթը կառուցված է եղել տուֆով, առանց մինարեի էր, ունեցել է երեք՝ ոչ համաչափ գմբեթներ: Գործել է առնվազն մինչև 1954 թ., ինչի մասին վկայում է Դեմիրբուլաղի մզկիթի խորհրդի նախագահ Ֆարաջևի ցավակցական նամակը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին՝ Գևորգ Զ Չորեքչյանի մահվան կապակցությամբ³⁸: Քանդվել է 1958 թ. քաղաքում շինարարական աշխատանքների ու Տիգրան Մեծի պողոտայի լայնացման աշխատանքների ընթացքում:

Մուհամմեդ Սարդիպ խանի մզկիթը ևս չի պահպանվել, գտնվել է այժմյան Հանրապետության փողոցի վրա՝ Խ. Դաշտենցի անվան թիվ 114 դպրոցի հարևանությամբ: Դատելով անունից՝ ենթադրելի է, որ կառուցվել է Երևանի վերջին սարդար Հուսեին խանի բարձրաստիճան հրամանատար Մուհամմադ Սարտիպ խանի պատվին՝ XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբին: Ունեցել է մեկ փոքր մինարե: Մոտակայքում գտնվող Մեդրեսեի հետ (հին երևանաբնակների շրջանում կառույցը կոչվում էր «խանի տուն») միասին կազմել է մեկ համալիր: Ավերվել է 1958 թ.՝ շինարարական աշխատանքների ընթացքում:

Հաջի Ջաֆար բեկի մզկիթը տեղակայված էր Վարդանանց և Երվանդ Քոչար փողոցների հատման վայրում՝ այժմյան Վարդանանց 22 հասցեում: Գտնվել է Դեմիրբուլաղ թաղամասում, կառուցման ժամանակն անհայտ է: Հայտնի է նաև *Հաջի Սաֆար-Բեկի մզկիթ* ու *Չաթիրլի (հովհանցավոր) մզկիթ* անուններով՝ մինարեի փոխարեն բարձր հարթակի վրա կախված անձրևանոցի պատճառով: Կառուցված է եղել տուֆի և աղյուսի համադրությամբ:

Կոնդի (Թափաբաշի) մզկիթը հիմնվել է 1687 թ., Երևանում մասնակի պահպանվածներից է, այժմ օգտագործվում է որպես բնակելի տուն (նկ. 6ա, բ): Հայտնի է նաև Աբաս Ղուլի խանի մզկիթ անունով: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ նույն շրջանում ակտիվորեն վերականգնվում էին մեծ երկրաշարժից քանդված բոլոր եկեղեցիները՝ հավանաբար, մինչև 1679 թ. Կոնդի մզկիթի տեղում եղել է ավելի հին հայկական եկեղեցի: Կոնդի մզկիթն ունեցել է երկու գմբեթ՝ մեծ ու փոքր: Մեծը քանդվել է 1960-ականներին: Ունեցել է շքաղյուսներով երեսպատում՝ ռոմբաձև զարդապատկերներով: Մզկիթն ամբողջությամբ աղյուսաշեն էր³⁹: 1915 թ. այստեղ բնակություն են հաստատել ցեղասպանությունից փրկված 17 ընտանիք, որոնց ժառանգները մինչ այսօր էլ ապրում են մզկիթի շենքում:

³⁷ Պետրոսյան 2018, 191:

³⁸ Ամենայն Հայոց երջանկահիշատակ կաթողիկոս Նորին Ս. Օծություն Ս.Տ. Գևորգ հայրապետի դառնակսկիծ մահվան առթիվ Գերագույն հոգևոր խորհրդի անունով ստացված ցավակցական հեռագրերն ու գրությունները 1954, 23:

³⁹ Շահխաթունեանց 2014, 305:

Հուսեին-Ալի Խանի կամ Կապույտ մզկիթը (նաև Գյոյ ջամի, Գյոք ջամի, Գյոյմեջետ, Մասջետ քաբուդ) ՀՀ-ում գործող միակ մզկիթն է՝ տեղակայված Մաշտոցի պողոտայի սկզբնամասում (նկ. 7ա, բ): Ըստ պահպանված արձանագրության՝ հիջրի 1176 թ. (1765/6 թ.) կառուցել է Հուսեին-Ալի Խանը: Խաչատուր Աբովյանի ուղեկցությամբ մզկիթ է այցելել գերմանացի ճանապարհորդ բարոն Ավգուստ ֆոն Հաքստհաուզենը: Նկարագրելով մզկիթի ներքին հարդարանքը՝ նա այն համարել է Երևանում իր տեսած ամենավեհաշուք շինությունը⁴⁰: Համալիրը ուղղանկյուն ընդարձակ շինություն է՝ մեծ ուղղանկյուն բակով: Կենտրոնում ջրավազան-շատրվանն է, որը ժամանակին ծառայել է՝ աղոթքից առաջ ծիսական լվացման համար: Մզկիթը 3 կամարակապ փոխկապակցված աղոթասրահներով գտնվում է ուղղանկյուն պարսպապատ համալիրի հարավային կողմում: Պարսպի երկայնքով առկա առանձին սենյակները ծառայել են կրոնական, ուսումնական և կենցաղային նպատակների: Մզկիթն ունի մեկ մինարե, մեկ գլխավոր և երկու կողային փոքր գմբեթներ: Համալիրը գրեթե ամբողջությամբ աղյուսաշեն է՝ բացառությամբ տուֆային հիմնախարսխի: Մինարեի գմբեթն ու մզկիթի կենտրոնական գմբեթն ունեն ջնարակապատ սալկներով խճանկարային երեսպատում՝ հիմնականում կապույտ երանգավորմամբ (այստեղից էլ տարածված անունը): Մզկիթի կենտրոնական գմբեթին կրկնվող ոճավորված բուսական զարդերի մեջ արաբատառ գեղագիր հայելային գրով կարդացվում է «ՅԱ ԱԼԻ» (یا علی – ով Ալի) արտահայտությունը⁴¹: Համալիրն ունեցել է ներքին բակ տանող երեք դարպաս, որոնցից հարավայինը և արևմտյանը համարվում էին հիմնական, իսկ արևելյանը տանում էր դեպի արտաքին բակ: Արևմտյան դարպասը փակվել է շինություններով՝ ներկայիս Մաշտոցի պողոտայի ընդլայնման և կառուցապատման ընթացքում, անկյունագծով հատվել է նաև համալիրի հյուսիսարևմտյան հատվածը, և բացվել է նոր շքամուտք: Խորհրդային տարիներին մզկիթում տեղակայվել են Երևանի պատմության և Հայաստանի բնության թանգարանները: 1995 թ. մզկիթը հանձնվել է Հայաստանում Իրանի Իսլամական Հանրապետության դեսպանության հոգաձույթանը:

Երևանի ջրամատակարարման համակարգը

Կիսաանապատային գոտում գտնվող Երևանում, որը գրավոր աղբյուրներում հիշատակվում է իր բազմաթիվ այգիներով, դեռևս ուրարտական շրջանում, ապա զարգացած միջնադարում մեծ ուշադրություն են դարձրել ոռոգման համակարգին, կառուցվել և վերակառուցվել են բազմաթիվ ջրանցք-

⁴⁰ Հակոբյան 1971, 369:

⁴¹ Պետրոսյան 2018, 185-186:

ներ, ջրամբարներ, ջրհորներ և առուներ⁴²: Առավել հայտնի են Արուհայաթի, Դալմայի, Մամոի, Նորագյուղի և Ումեշինի (Էջմիածնի) ջրանցքները, որոնք ինժեներական բարդ լուծումներով կառույցներ էին՝ առանձին հատվածներում անցնում էին կամուրջ-ջրանցույցներով, քարակերտ կամ ժայռափոր թունելներով⁴³:

Հնագույն ժամանակներում կառուցված Երևանի ջրանցքներն, առուներն ու ջրամբարները պատերազմների և բնական աղետների պատճառով բազմիցս խափանվել են, ապա նորոգվել: Ուշ միջնադարում քաղաքի ոռոգման ցանցին մեծ ուշադրություն են դարձրել պարսիկ սարդարները: Այսպես՝ 1605 թ. Երևանի կառավարիչ Ամիրգունա խանի օրոք վերականգնվել են հին առուները և անցկացվել մի քանի նոր՝ երկրորդական առուներ, որոնք սկիզբ էին առնում մայր առուներից, նաև Հրազդան և Գետառ գետերից: 1679 թ. երկրաշարժից խափանված ջրամատակարարման համակարգի վերականգնման համար մեծ եռանդ է ցուցաբերել Երևանի սարդար Զալ խանը: Հուսեին Ղուլի խանի կառավարման շրջանում թե՛ մաքրվել և վերանորոգվել են վրաց Հերակլ թագավորի արշավանքների (1765, 1769 և 1779 թթ.) հետևանքով ավերված ջրանցքները, թե՛ անցկացվել են նոր առուներ: Երևանի ոռոգման խիստ հագեցած համակարգը շարքից դուրս է եկել 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի հետևանքով, քանի որ քաղաքը ռազմական գործողությունների թատերաբեմում էր⁴⁴:

Իրանական իշխանության շրջանում Երևանն այգեգործական մեծ բնակավայր էր: Քաղաքում կային հարյուրավոր հեկտարների հասնող մրգատու և խաղողի այգիներ: Այգեգործությունն ու խաղողագործությունը զարգացան հատկապես XVII դ. սկզբներին՝ Ամիրգունա խանի իշխանության տարիներին և նույն դարի վերջերին՝ Զալ խանի օրոք: Քաղաքի բոլոր մեծ ջրանցքները համարվում էին խանի սեփականությունը: Խանական ջրանցքներից կարող էին օգտվել միայն խանի թույլտվությամբ՝ հատուկ հարկ վճարելու պայմանով: Մի վավերագրի համաձայն՝ Հուսեին Ղուլի խանի օրոք ջրի պակասության պատճառով Դալիթ կաթողիկոսը դիմել է նրան՝ խնդրելով թույլ տալ խանական ջրանցքների, հավանաբար, «Դալմայի» ջրերով ոռոգել Էջմիածնի ցանքերը: Խանը կաթողիկոսի պահանջը բավարարել է⁴⁵:

Հայտնի էին հետևյալ ջրանցքները:

Ումեշինի ջրանցքը (երկ.՝ մոտ 24 կմ) սկիզբ էր առնում Հրազդան գետի աջ ափից, «Կարմիր բլուր» ամրոցից 1.5 կմ արևելք՝ ներկայիս Իսակովի և

⁴² Հոդվածի այս ենթագլուխը գրված է ՀՀ Գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21AG-6A080 ծածկագրով թեմայի շրջանակում:

⁴³ Հակոբյան 1971, 263-265, Մուշեղյան 1971, 208-215:

⁴⁴ Հակոբյան 1971, 265, Շահազիզ 2003, 52, Հարությունյան 2012, 55:

⁴⁵ Հակոբյան 1959, 166-167, Հակոբյան 1971, 267:

Բագրատունյաց պողոտաների խաչմերուկից մոտ 900 մ հարավ: Ոռոգել է մինչև Զվարթնոց հասնող հողատարածքները:

Նորագյուղի ջրանցքը (երկ.՝ մոտ 11 կմ) սկիզբ էր առնում Հրազդանի աջ ափից, Նորագյուղ թաղամասից 1.5 կմ հյուսիս-արևելք՝ Հրազդան մարզաշտից արևելք: Ոռոգել է Նորագյուղի այգիները:

Դալմայի ջրանցքը (երկ.՝ մոտ 7 կմ) սկիզբ էր առնում Հրազդանի աջ ափից՝ Դավթաշենի կամրջից մոտ 400 մ հյուսիս-արևելք: Ոռոգել է Հրազդանի աջափնյա Դալմայի այգիները: Ըստ ավանդապատման, խափանված հնագույն ջրանցքը պեղելով, հայտնաբերվում և վերակառուցվում է Հուսեին Ղուլի խանի հրամանով, իսկ անունը ստուգաբանվում է որպես «պեղված»:

Մամոհի ջրանցքը (երկ.՝ մոտ 16 կմ) սկիզբ էր առնում Հրազդանի ձախ ափից՝ Դավթաշենի կամրջից մոտ 400 մ հյուսիս-արևելք: Ոռոգել է Հրազդանի ձախափնյա այգիները և լցվել Վարդավառի լիճը: 1820-1824 թթ. Հուսեին խանը վերանորոգում է այն և իր կնոջ անունով կոչում՝ Մամոհ⁴⁶:

Աբուհայաթ ջրանցքը (երկ.՝ մոտ 21 կմ) սկիզբ էր առնում Կոտայքի մարզի Գետամեջ գյուղի մոտակայքից՝ Հրազդանի ձախ ափից: Հոսել է դեպի Կորեայի ձոր թաղամաս, Քանաքեռի բարձրունքի արևմտյան կողմը, ապա «Լամպերի» և «Երազ» գործարանների տարածքով թեքվել դեպի Նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտի տարածք, հատել Գոգոլ փողոցը, դուրս եկել Գետառի աջ ափ, իջել Գետառի կիրճը, անցել գետը (հավանաբար՝ գետանցում-կամրջակով) և կենդանաբանական այգու ծորակը շրջանցելով՝ հոսել Նորք-Մարաշի Գ. Հովսեփյան փողոցի երկայնքով, իջել Սարի թաղով ու լցվել Վարդավառի լիճը: Ջրանցքի հնագույն անունը չի պահպանվել: «Աբուհայաթ» պարսկերենից թարգմանաբար նշանակում է «կյանքի ջուր», «կենսաջուր»: Մեկ այլ ստուգաբանությամբ՝ ջրանցքի անունը նշանակում է «ջուրը ներծծված», հավանաբար այն պատճառով, որ երկար տարածություն անցնելով, մինչև բուն քաղաք հասնելը ջրերը հիմնականում ներծծված էին լինում⁴⁷: Աբուհայաթ անունը, հավանաբար, կապվում է միջնադարում երկարատև խափանումներից հետո վերականգնման կամ նորոգման գործը նախաձեռնողի անվան հետ⁴⁸: Ըստ լեգենդի՝ Աբու-Հայաթը գեղեցիկ աղջիկ էր, որը նենգորեն խաբվելով՝ ինքնասպան է լինում ներկայիս Երևանի երկաթուղային կայարանից հարավ՝ Մուխաննաթ թափա (Նենգ

⁴⁶ Բաբայան, Ժամկոչյան 2015, 37:

⁴⁷ Միրզոյան 1960, 49, Շիրմազան 1962, 29-32, Ղանալանյան 1969, 90, Մուշեղյան 1971, 207-215, Շահազիզ 2003, 51-52: Հմմտ. նաև <https://www.facebook.com/STCOPC/posts/7716729931732972/> (25.10.2022թ.):

⁴⁸ Մուշեղյան 1971, 207-215:

բլուր) կոչվող վայրում: Լսելով այդ մասին՝ նրա փեսացու Թոխմախ խանն իրեն նետել է Թոխմախան գյուղ և խեղդվել⁴⁹:

Երևանի ջրամատակարարման համակարգում կարևոր միավոր էր **Վարդավառի լիճ** (Թոխմախ/ան գյուղ, մոտ 70.000 մ² մակերեսով): Ստեղծվել է բնական գոգավորության դիմաց հողե պատվար կառուցելով (պատվարի երկ.՝ 650 մ, բարձր.՝ 5 մ)⁵⁰: Ըստ պարսկական ավանդախառն վկայությունների՝ Թոխմախան լիճը կառուցվել, բայց ավելի հավանական է վերակառուցվել է Թոխմախ խանի (1570-1580 թթ.) օրոք և կոչվել նրա անունով⁵¹:

Պարսկական մշակույթի ազդեցությունը Երևանի քաղաքային կերպարի վրա

Ուշմիջնադարյան Երևանի քաղաքային կերպարի մասին բազմաթիվ հիշատակությունների թվում առավել արժեքավորը ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ. Շարդենի և նրա ուղեկից Ժ. Գրելոյի՝ Երևանի համայնապատկերը ներկայացնող փորագրանկարն է, որն արվել է 1673 թ.՝ Նախքան Երևանի 1679 թ. հզոր երկրաշարժը⁵²: Թեև այդ հուշարձանները կործանվել են այդ երկրաշարժի հետևանքով, սակայն 2000-ական թթ. սկզբներին Երևանի տարբեր թաղամասերում շինարարական աշխատանքների շնորհիվ հայտնաբերվել են իրանական խեցեգործական կենտրոններում արտադրված շքադրամների, ինչպես նաև ջնարակապատ թասերի բեկորներ⁵³, որոնք հայ-իրանական առևտրական և մշակութային փոխհարաբերությունների խոսուն վկայությունն են: Սեֆյան Իրանում ճարտարապետության և կիրառական արվեստի զարգացումը վայելում էր պետական հովանավորություն, և շահն ինքն էր խթանում արվեստի ապրանքային դերը առևտրում: Պարսկական կիրառական արվեստի նմուշների՝ երեսպատման սալիկների և տեքստիլի՝ հատկապես նկարազարդ գորգերի մեծաքանակ արտադրությունը նպաստեց պարսկական ճարտարապետությանը բնորոշ արտաքին և ներքին հարդարանքի ազդեցությանը Երևանի ճարտարապետական կերպարի վրա: Այդ շրջանում ներքին հարուստ կահավորանքի մասին են պատմում ճանապարհորդների նկարագրություններն ու պահպանված լուսանկարները⁵⁴:

Երկրաշարժից հետո կառուցված բնակելի շենքերի արտաքին հարդարանքը ևս կրել է իրանական ճարտարապետության որոշակի ազդեցությո-

⁴⁹ Ղանալանյան 1969, 30, 78:

⁵⁰ Մուշեղյան 1971 207-215, Ջալալբեկյան 1977, 47-51:

⁵¹ Հակոբյան 1971, 264-265:

⁵² Шарден 1902, 241.

⁵³ Բաբայան, Ժամկոչյան 2015, 39:

⁵⁴ Շահազիզ 2003, 160-161, 169, 172:

յունը, մասնավորապես՝ թրծած աղյուսների խճանկարային դասավորությամբ զարդաներով երեսպատված շենքերի ճակատները⁵⁵:

Իրանական միջնադարյան շինարվեստի վաղ նմուշները՝ շենքերի ճակատների երեսպատման համար կիրառվող շքաղյուսները, Երևանում հայտնաբերվել են 2001 թ. Աբովյան 3 հասցեում բացված ստորգետնյա դամբարանի պեղումներով⁵⁶: Դրանք աստղաձև հախճաասալեր են, որոնք արտադրվել են Իրանի խոշոր խեցեգործական կենտրոններից մեկում՝ Քաշան քաղաքում, և թվագրվում են XIII դ. վերջին քառորդ - XIV դ. սկզբով (նկ. 8): Նկարագարվել են ենթաջնարակային և վերջնարակային տեխնիկաների համադրմամբ: Հախճաասալերի մակերեսին կոբալտի գծագրությամբ ստեղծվել է շքաղյուսի շրջանակն ու մակերեսի հիմնական ուրվանկարը, որը լրացվել է շողյունով արված խիստ ոճավորված բուսազարդերով և դրանց միջև պատկերված թռչուններով: Եզրային գոտիները զարդարված են արաբատառ մակագրություններով, որոնք այդ շրջանի բանաստեղծների պոեմներից հատվածներ, օրհնանքներ կամ բարեմաղթանքներ են⁵⁷: Հետնախորքը գրեթե ամբողջությամբ շողյունով լցնելը, կոբալտով նկարված ժապավենազարդերն ու *նասիս* գիրը հատկանշում են այդ հախճաասալերի նկարագրուման *քաշանյան* ոճը⁵⁸:

Այդ շքաղյուսներն, ըստ երևույթին, ագուցված են եղել դամբարանի վերգետնյա հարկի վերնամասում, ինչպես նույն ժամանակով թվագրվող մուսուլմանական դամբարաններում, նաև Եղվարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցու գմբեթի վեղարի և սելջուկյան շրթայի միջև գոտու վրա⁵⁹: Թեև շենքերի ճակատների հարդարումը գունավոր շքաղյուսներով հայկական ճարտարապետության մեջ լայնորեն տարածված չէր, այնուամենայնիվ դրանց գյուտերը հայտնի են Հայաստանի մի շարք հնավայրերի պեղումներով⁶⁰, նաև եկեղեցիների՝ Վայոց ձորի Սպիտակավորի, Եղվարդի Ս. Աստվածածնի, Կիրանց վանքի թմբուկների արտաքին հարդարանքից⁶¹: Քաղաքական ու մշակութային փոխազդեցություններով պայմանավորված՝ XII-XIV դդ. Հայաստան ներմուծվեց աշխարհիկ ու պաշտամունքային շենքերի ճակատները խաչաձև, աստղաձև, բազմանկյուն ու քառակուսի շքաղյուսներով հարդարե-

⁵⁵ Ղաֆադարյան 1975, 100, Բաբայան, Ժամկոչյան 2015, 44-45, նկ. 85-86:

⁵⁶ Հմմտ. Քալանթարյան, Մելքոնյան 2005, 121-122: Հարկ է նշել, որ այդ դամբարանի վերգետնյա մասը կործանվել էր 1679 թ. երկրաշարժի հետևանքով: Այն ժ. Գրեյլի փորագրանկարում երևացող և «աշտարակ» անունը ստացած կառույցն է, որի վերաբերյալ մասնագետները տարակարծիք են (իրապարակումների ցանկը տե՛ս Շահազիզ 2003, 132, Բաբայան, Ժամկոչյան 2015, 20-21, Հարությունյան 2021, 39-44):

⁵⁷ Հմմտ. Փոռոմոհամմադի 2014, 136-148:

⁵⁸ Շողյունով նկարագրող խեցեղենի մեջ տարբերակվում են կերպավորման երեք եղանակ՝ կոթողային, մանրանկարչական և քաշանյան:

⁵⁹ Հմմտ. Porter 2021, 97-146:

⁶⁰ Հմմտ. Բաբաջանյան 2015, 129-131, աղ. 23:

⁶¹ Հմմտ. Kalantaryan et al. 2009, 177, Гюзальян 1984, 153-174, Donabédian, Porter 2017, 851-855.

լու սովորույթը: Վաստակավոր հայագետ Հ. Օրբելին, արվեստի ու ճարտարապետության պատմաբան Ա. Յակոբսոնը մուսուլմանական աշխարհում տարածված շենքերի ճակատները շքաղյուսներով հարդարելու սովորույթը կապում են հայկական ճարտարապետության մեջ բազմազույն ու բազմաձև քարերով եկեղեցիների ճակատների խճանկար հարդարանքի հետ⁶²:

Իրանական ճարտարապետությանը բնորոշ պաշտամունքային և աշխարհիկ շենքերի արտաքին ու ներքին հարդարանքում շքաղյուսների կիրառությունը շարունակվեց հետագա դարերում: Երևանի տարբեր թաղամասերում հայտնաբերվել են հումքի այլ բաղադրությամբ (կարմրախեցի) և ավելի պարզ նկարագրով մամբ շքաղյուսներ⁶³: Ի տարբերություն ավելի վաղ թվագրվող շքաղյուսների, որոնց, բացի մակերեսի նկարագրով բարդ տեխնիկաների համադրումից, բնորոշ էր սալիկի ձևավոր կերտվածքը (աստղաձև, խաչաձև, բազմանկյուն)՝ XVII-XVIII դդ. երեսպատման շքաղյուսները հիմնականում ենդ, ուղղանկյուն սալիկներ են, որոնք ունեն տարբեր գունավորում (գերակշռում են փիրուզագույնը, դեղինը և կապույտը): Գունավոր սալիկների խճանկարային դասավորությամբ էլ ստեղծվում են շենքերի արտաքին հարդարանքի երկրաչափական ու բուսական պատկերները, որոնք զարդարում են Երևանում միակ կանգուն «Կապույտ» մզկիթի ճակատները, գմբեթը և մինարեի վերնամասը (նկ. 7ա, բ):

Եզրակացություններ

XVII-XVIII դարերը Արևելյան Հայաստանի և, մասնավորապես, Սեֆյան Իրանի Չուխուր-Սաադի կուսակալության կենտրոն Երևանի պատմության մեջ նշանավորվել են երկակի իմաստով. մի կողմից, շարունակվում են հայ ժողովրդի համար ծանր հետևանքներով լի թուրք-պարսկական բախումները, որոնք ուղեկցվում են սովով, համաճարակներով, բռնազաղթով, մյուս կողմից, նկատվում է պարսից գահակալների համեմատաբար մեղմ քաղաքականությունը հայկական մշակութային ժառանգության պահպանման գործում:

Երևանի քաղաքաշինության և քաղաքային կերպարի ձևավորման վրա իրենց ավանդն ունեցան Իրանի կառավարիչները, որոնք հատուկ ուշադրություն էին դարձնում քաղաքի թե՛ վարչական-հասարակական, պաշտամունքային և թե՛ ինժեներական կառույցների բարեկարգմանն ու նորոգմանը: Լինելով Սեֆյան տերության սահմանային կուսակալություններից ամենաեկամտաբերը՝ Երևանի խանության տարածքում և հատկապես Երևան քա-

⁶² Орбели 1963, 261-262, Якобсон 1950, 99.

⁶³ Բաբայան, Ժամկոյան 2015, 39, նկ. 27:

ղաքում ենթակառուցվածքների ամրապնդումը բխում էր տերության կենտրոնական իշխանության շահերից:

Զարգացած և ուշմիջնադարյան փուլերում Երևանը, գտնվելով Իրանից Թուրքիա ձգվող ուղեգծի վրա, ակտիվ մասնակցում էր երկրի ներքին և տարածաշրջանային առևտրին. մասնավորապես, քաղաքի առևտրատնտեսական զարգացման համար մեծ կարևորություն ուներ Թավրիզ-Ջուղա-Երևան-Էջմիածին-Կարս-Էրզրում մայրուղին⁶⁴: Առևտրատնտեսական կապերի ամրապնդման և կիսանկախ խանության ներքին առևտրի արդյունավետ կազմակերպման համար էական նշանակություն ուներ Երևանի դրամահատարանի (զառաբխանա) գործարկումը⁶⁵: Երևանում թողարկվել են ինչպես իլխանական⁶⁶, այնպես էլ սեֆյան, աֆշարական, զենդյան, ղաջարական դրամներ⁶⁷:

Այդ շրջանում Երևանի թաղամասերում կառուցված բազմաթիվ խանութ-կրպակները, իջևանատները, շուկա-հրապարակները, որտեղ աշխատում էին հիմնականում հայերը, վկայում են այն մասին, որ Երևանը ոչ միայն տարանցիկ առևտրի հանգույց էր, այլև խանության տարածքում հռչակ վայելող արհեստագործական և վաճառականական կենտրոն: Թեև Երևանի սարդարները մեծ արտոնություններով օժտված կիսանկախ կառավարիչներ էին, այնուամենայնիվ, երկրի կառավարման ներքին գործերին չէին խառնվում և իրենց ձեռքում էին պահում միայն հսկողությունը: Կառավարման համակարգում մեծ դերակատարում ունեին մեյլքները և կաթողիկոսը, որոնք պահպանել են իրենց իրավունքները և միջնորդներ էին խաների և ժողովրդի միջև: Այդ փաստը վավերացվում է մատենագիր և վիմագիր աղբյուրներով⁶⁸:

Սեֆյանների վերելքով նշանավորվեց պարսկական մշակույթի ծաղկման նոր դարաշրջանը, որի կարևոր առանցքը ճարտարապետությունն է՝ իր հորինվածքային և ոճական առանձնահատկություններով: Այն լայնորեն տարածվեց երկրի տարբեր շրջաններում, այդ թվում՝ Երևանում: Պետական կենտրոնացված կառավարական համակարգի ստեղծումն իր արտահայտությունը գտավ Սեֆյան տերության նոր մայրաքաղաք Սպահանի քաղաքաշինական նախագծում, որտեղ երկրի կառավարման երեք կարևոր օղակները՝ հոգևոր իշխանությունը (Մասջեթ է-շահի մզկիթը), առևտրական ուժը (շուկան՝ Կայսերական բազարը) և անձամբ իր՝ շահի իշխանությունը (Ալի Գափու պալատը) հավաքվեցին մի հրապարակի (Նաքշ-է Ջահան մեյդան)

⁶⁴ Հակոբյան 1971, 225-230:

⁶⁵ Հակոբյան 1971, 216-223, Բաբայան, Ժամկոչյան 2015, 11-12:

⁶⁶ Հմմտ. Վարդանյան 2018ա, 185-186:

⁶⁷ Հմմտ. Վարդանյան 2018բ, 202-209:

⁶⁸ Ղաֆադարյան 1975, 139/3, 167, Բաբայան, Ժամկոչյան 2015, 11-14, Շահագիզ 2003, 85-91:

շուրջ⁶⁹: Պետական կառավարման նման համակարգը և քաղաքային տարածքի կազմակերպման նախագիծը տեսնում ենք նաև Երևանում՝ հատկապես բերդում, որտեղ գտնվում էին սարդարի պալատը, մզկիթը և շուկան⁷⁰:

Այսպիսով, հայկական դարավոր ճարտարապետության՝ հայկական եկեղեցիների, մելիքական տների և բնակելի շենքերի կողքին պարսկական ճարտարապետության և շինարվեստի առանձնահատկություններով ստեղծված կառույցները դարձան ուշմիջնադարյան Երևանի քաղաքային կերպարի անբաժանելի մասը: Ցավոք, 1679 թ. ավերիչ երկրաշարժի հետևանքով դրանց մի մասը կործանվեց, իսկ երկրաշարժից հետո կառուցված հուշարձանները քանդվեցին Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանի գլխավոր հատակագծման ընթացքում իրականացված շինարարական աշխատանքների հետևանքով: Պարսկական ճարտարապետության հուշարձաններից այժմ կանգուն է Կապույտ մզկիթը (մասամբ նաև՝ Կոնդի մզկիթը), որտեղ շարունակում է գործել իրանական մշակույթի կենտրոնը՝ կից գրադարանով, կիրակնօրյա դպրոցով և աղոթասրահով:

Գրականություն

- Աբրահամ Երեանցի 1777, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, հրատ. Հ. Սահակ Ճեմճեմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 182 էջ:
- Ամենայն Հայոց երջանակահիշատակ կաթողիկոս Նորին Ս. Օծություն S.S. Գևորգ հայրապետի դառնակսկիծ մահվան առթիվ Գերագույն հոգևոր խորհրդի անունով ստացված ցավակցական հեռագրերն ու գրությունները 1954 (ԺԱ տարի) N 5, էջմիածին, էջ 7-24:
- Առաքել Դարիժեցի 1990, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ՝ Լ. Խանլարյանի, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 596 էջ:
- Բաբայան Ֆ., Ժամկոչյան Ա. 2015, Ուրվագծեր Հին Երևանի պատմության և հնագիտության, Երևան, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության ՊՈԱԿ», 108 էջ:
- Բաբաջանյան Ա. 2015, Հայաստանի XIV-XVII դդ. խեցեղենը (չիրատարակված ատենախոսություն), Երևան, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 212 էջ:
- Եղիազարյան Ա. 2022, Երևանի 1724 թվականի ինքնապաշտպանությունը, Հայագիտության հարցեր, N 2, էջ 55-75:
- Զաքարիա Քանաքեռցի 2015, Պատմութիւն. Կոնդակ Սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Վիրաբյանի, Երևան, հեղ. հրատ., 243 էջ:
- Զուլպյան Մ. 1990, Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, XIII-XVIII դդ., գիրք Ա, Քաղաքական պատմություն, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., 364 էջ:
- Կոստիկյան Բ. 2005, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտակներ, պրակ երրորդ (1652-1731 թթ.), կազմեց՝ Բ. Կոստիկյան, Երևան, «Ձանգակ-97», 728 էջ:
- Հակոբյան Թ. 1959, Երևանի պատմությունը (1801-1879 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 672 էջ:
- Հակոբյան Թ. 1971, Երևանի պատմություն (1500-1800 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 524 էջ:

⁶⁹ Savory 1930, 536.

⁷⁰ Շահազիզ 2003, 111, 171-173, 184-188:

- Հակոբյան Վ., Հովհաննիսյան Ա. 1978, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԷ. դար, հ. Բ. (1621-1640 թթ.). կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 940 էջ:
- Հակոբյան Վ. 1984, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԷ. դար, հ. Գ. (1641-1660 թթ.). կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1015 էջ:
- Հայոց պատմություն 2010, հ. III, գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես - 1918 թ.), խմբագրական խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշներ, Երևան, «Զանգակ-97», 704 էջ:
- Հայոց պատմություն 2014, Միջին դարեր (IV դար - XVII դարի առաջին կես), հ. II, գիրք երկրորդ, խմբագրական խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշներ, Երևան, «Զանգակ», 800 էջ:
- Հարությունյան Ա. 2012, Երևանը և շրջակայքը, Երևան, «Էդիթ պրինտ», 128 էջ:
- Հարությունյան Ա. 2020ա, Երևանի Ա. Անանիա առաքյալի անապատը կամ Զորավոր Ա. Աստվածածին եկեղեցին, Երևան, Զորավոր Ա. Աստվածածին եկեղեցի, 2020, 354 էջ:
- Հարությունյան Ա. 2020բ, Հին Երևանի և ներկա արվարձանների եկեղեցիներն իբրև գրչության կենտրոններ, Բանբեր Մատենադարանի, հ. 30, Երևան, Մատենադարան, էջ 455-479:
- Հարությունյան Ա. 2021, Հին Երևանի եպիսկոպոսանիստ եկեղեցին. Երկուբեմանի - Ա. Պողոս-Պետրոս, Ա. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 144+9 ներդիր էջ:
- Հարությունյան Վ. 1960, Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Երևան, «Հայպետհրատ», 145 էջ:
- Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 757 էջ:
- Ղաֆադարյան Կ. 1975, Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 249 էջ:
- Միրզոյան Ա. 1960, Հին Երևանի պատմությունից (16-րդ դարի սկզբից մինչև 1828 թ.), Երևան, Հայկական պետական հեռակա մանկավարժական ինստիտուտ, 82 էջ:
- Մուշեղյան Գ. 1971, Զրամատակարարման հարցը Էրեբունիում և Թեյշեբախիում, Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, էջ 207-215:
- Յակոբեան Ա. 2019, Կոզեռն-Կոնդի 591 թ. ենթադրեալ բերդի հետքերով, «Սեդրակ Բարխուդարյան-120» գիտական հոդվածների ժողովածու, խմբ. Գ. Սարգսյան, Ա. Հարությունյան, Երևան, ՀԱԻ հրատ., էջ 92-108:
- Պետրոսյան Լ. 2018, Երևան քաղաքի մզկիթները (պատմական ակնարկ), Արաբագիտական ուսումնասիրություններ, N 10, Երևան, էջ 177-200:
- Շահագիզ Ե. 2003, Հին Երևանը (1931 թ. հրատարակության լրամշակված վերահրատարակություն), Երևան, «Մուլինի», 272 էջ:
- Շահխաթունեանց Յ. 2014, Ստորագրություն Կաթուղիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Ա. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 560 էջ:
- Շիրմազան Գ. 1962, Դրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմությունից, Երևան, Հայպետգյուղհրատ., 176 էջ:
- Ջալալբեկյան Ռ. 1977, Հնագույն ջրաշինարարական աշխատանքները Հայաստանում, Գիտություն և տեխնիկա, N 6, էջ 47-51:
- Սարգսյան Ա., Ամիրջանյան Լ., Սարգսյան Հ. (խմբ.) 2009, Երևանի նշանավոր ընտանիքները, Երևան, «Երևանի պատմության թանգարան», 237 էջ:
- Վարդանյան Ա. 2018ա, Մոնղոլական (իլխանական) և հետմոնղոլական ժամանակաշրջանի դրամները Հայաստանում. 1220-1500 թթ., Հայաստանի դրամաշրջանառության պատմությունը (խմբ. Ռ. Վարդանյան), Երևան, «ՀՀ Կենտրոնական բանկ», էջ 176-195:
- Վարդանյան Ա. 2018բ, Օսմանյան և ուշ իրանական դրամները Հայաստանում. 1501-1828 թթ., Հայաստանի դրամաշրջանառության պատմությունը (խմբ. Ռ. Վարդանյան), Երևան, «ՀՀ Կենտրոնական բանկ», էջ 196-212:

- Փոորմոհամմադի Փ. 2014, XIII-XIV դդ. հայ-իրանական մշակութային փոխհարաբերությունների պատմությունից, Բանբեր հայագիտության, N 1, էջ 136-148:
- Քալանթարյան Ա., Մելքոնյան Հ. 2005, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003 թթ., Երևան, «Մուղնի», 150 էջ:
- Гюзальян Л. 1984, Иранские средневековые изразцы на купольном барабане храма Богородицы в Егварде, Историко-филологический журнал, N 2, с. 153-174.
- Мухаммад-Рафи Ансари 1991, Дастур ал-Мулук (Устав для государей), предисловие, перевод, примечания и указатели А.Б. Вилдановой, Ташкент, 301 с.
- Орбели И. 1963, Мусульманские изразцы. Очерк. Избранные Труды, Ереван, изд. АН АрмССР, с. 252-268.
- Шарден Ж. 1902, Путешествие кавалера Шардена по Закавказью в 1672-1676 гг. (перевод Е. Бахутовой и Д. Косовича), Тифлис, скоропечатня М. Мартиросянца, 301 с.
- Яacobсон А. 1950, Очерк истории зодчества Армении V-XVIII вв., Москва-Ленинград, Гос. изд. архитектуры и градостроительства, 167 с.
- Donabédian P., Porter Y. 2017, Éghvard (XIVe s.), la chapelle de l'alliance, Hortus atrium medievalium: Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages, Brepols, 23/2, p. 837-855.
- Kalantaryan A., Karakhanyan G., Melkonyan H., Petrosyan H., Hakobyan N., Babayan F., Zhamkochyan A., Nawasardyan K., Hayrapetyan A. 2009, Armenia in the Cultural Context of East and West. Ceramics and Glass (4th-14th Centuries), Yerevan, "Gitutyun", 191 p.
- Porter Y. 2021, "Talking" Tiles from Vanished Ilkhanid Palaces (Late Thirteenth to Early Fourteenth Centuries): Frieze Luster Tiles with Verses from the *Shah-nama*, Journal of Material Cultures in the Muslim World, 2, p. 97-149.
- Savory R. 1930, The History of Shah Abbas the Great, vol. I, Boulder, CO: Westview Press, 544 p.
- ۳۷، مرامش، "نامیپ" ینگنرف ممانلصف، انوری اخیرات، رب رصتخم یه اگان، (زییایپ) ۲۰۰۶. ش. نایپسوه ۲۰۰۶. ش. ۱ هو سپیان ۷-۳۹. ص، تهران
- (Հովսեփյան Շ. 2006, Համառոտ հայացք Երևանի պատմությանը, «Պայման» մշակութային պարբերական, հատ. 37, Թեհրան, էջ 39-71):

ԵՐԵՎԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Դիաննա Միրիջանյան, Արսեն Հարությունյան, Դավիթ Դավթյան,
Ավետիս Գրիգորյան, Աստղիկ Բաբաջանյան

Ամփոփում

Ուշ միջնադարում պարսկական ճարտարապետությունը և շինարվեստը որոշակի կնիք են թողել Երևանի քաղաքային կերպարի ձևավորման վրա, երբ այն դարձավ Սեֆյան տերության Երևանի կուսակալության վարչական կենտրոնը: Սեֆյանների վերելքով նշանավորվեց պարսկական մշակույթի և ճարտարապետության ծաղկման նոր դարաշրջանը: Նրանց օրոք ստեղծված ճարտարապետական հորինվածքային և ոճական առանձնահատկություններով կառուցված շենքերը ուշմիջնադարյան Երևանի քաղաքային կերպարի անբաժանելի մասն են: Այդ շրջանում Երևանի հայկական հոգևոր-մշակութային, քաղաքացիական և բնակելի շենքերից զատ, պարսիկ խաների օրոք կառուցվում և վերակառուցվում էին Երևանի բերդը,

մի շարք մզկիթներ, շուկա-հրապարակներ, իջևանատներ, բաղնիքներ և ինժեներական կառույցներ: Որոշ խաների օրոք, որոնք բարյացակամ վերաբերմունք էին դրսևորում հայերի նկատմամբ, վերականգնվում և բարեկարգվում էին հայկական հողևոր-մշակութային օջախները: Ուշադրություն էր հատկացվում նաև Երևանի ոռոգման համակարգին և ենթակառուցվածքներին:

Պարսկական կիրառական արվեստի նմուշների՝ մասնավորապես ջնարակապատ սալիկների օգտագործումը շենքերի արտաքին հարդարանքում դեռևս XIII-XIV դարերից, թեև օտարամուտ էր հայկական ճարտարապետությանը, սակայն պեղումներով հայտնաբերված օրինակները վկայում են դրանց կիրառումը հայկական զարգացած և ուշմիջնադարյան կառույցների ճակատների ձևավորման մեջ: Դա պայմանավորված էր նաև ժամանակի ոճային առանձնահատկություններից հետ չմնալու ցանկությամբ:

Բանալի բառեր՝ Երևան, պարսկական իշխանության շրջան, իրանական մշակույթ, քաղաքաշինություն, ճարտարապետություն, ջրամատակարարում, ուշ միջնադար:

ОСОБЕННОСТИ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА ЕРЕВАНА В ПЕРИОД ПЕРСИДСКОГО ГОСПОДСТВА

Дианна Мириджанян, Арсен Арутюнян, Давид Давтян,
Аветис Григорян, Астхик Бабаджанян

Резюме

Персидская архитектура и строительное искусство наложили своеобразный отпечаток на градостроительство Еревана в период позднего средневековья, когда город стал административным центром Ереванского ханства в Сефевидской империи. Новый расцвет персидской культуры и архитектуры был связан с приходом к власти Сефевидов. Здания с присущими персидской культуре архитектурно-стилистическими особенностями составляют неотъемлемую часть городского облика позднесредневекового Еревана. В этот период, кроме армянских духовно-культурных, гражданских и жилых построек, при персидских ханах были построены и перестроены Ереванская крепость, ряд мечетей, рыночные площади, постоянные дворы, бани и инженерные сооружения. В годы правления некоторых ханов, проявлявших лояльное отношение к армянам, восстанавливались и благоустраивались армянские духовно-культурные центры. Особое внимание было уделено системе водоснабжения и инфраструктуре Еревана.

Хотя и использование образцов персидского прикладного искусства (в частности глазурованных изразцов) во внешней отделке зданий начиная с

XIII-XIV веков было чуждо армянской архитектуре, но найденные в результате раскопок экземпляры свидетельствуют об их использовании в оформлении фасадов армянских сооружений в развитом и позднем средневековье, что было обусловлено стремлением следовать стилистическим особенностям того времени.

Ключевые слова – Ереван, период персидского господства, градостроительство, архитектура, водоснабжение, персидская культура, позднее средневековье.

THE PECULIARITIES OF URBAN PLANNING OF YEREVAN IN THE PERIOD OF PERSION DOMINATION

Dianna Mirijanyan, Arsen Harutyunyan, Davit Davtyan, Avetis Grigoryan,
Astghik Babajanyan

Abstract

The Persian architecture and construction art influenced the urban planning of Yerevan in the late medieval period when the city was the administrative centre of the Yerevan khanate in the Safavid Empire. The new age of the heyday of the Persian culture and architecture was marked with the rise of Safavids. The edifices built in the Persian architectural and stylistic peculiarities constitute the inseparable part of the Yerevan urban landscape. Along with Armenian religious and cultural, public and residential buildings the Iranian governors built and rebuilt the Yerevan fortress, a number of mosques, squares, inns, bathhouses, and engineering structures. During the rule of khans who were well-disposed towards Armenians, the Armenian religious and cultural centres were built and restored. The Persian governors paid attention on the water supply system and infrastructure as well.

Although the use of Persian handicraft art samples – especially glazed tiles, in the exterior design of the buildings since the XIII-XIV cc. was uncommon for Armenian architecture, the uncovered finds attest their usage in the decoration of facades during the high and late medieval periods. This was connected also with the aspiration to follow to the stylistic features common for that time.

Key words – Yerevan, Period of Persian rule, urban planning, architecture, water supply system, Persian culture, Late medieval period.